

Het papieren geheugen

Recensies en signaleringen

Hugo Sonnevile

Frans

André ABELING en Christine ULEIN (samenstelling). *Prisma Spreekwijzer Frans*. Vierde druk. – Utrecht, Het Spectrum (België: via Standaard Uitgeverij, Antwerpen), 2000, 20 x 12,5, 359 p., ISBN 90-274-6565-7, BF 585.

De *Prisma Spreekwijzer Frans* (1992) is aan zijn vierde druk toe: een overtuigend bewijs van het succes van het boek, dat tegelijk leermiddel en naslagwerk is. In de acht jaar die de oorspronkelijke en de laatste uitgave scheiden, kreeg het werk een iets groter formaat en werd het wat uitgebreider, vooral door de toevoeging van een «Nederlands register» (op trefwoorden, p. 341-359), als pendant voor het «Frans register» dat in alle vier de uitgaven voorkomt.

Deze publicatie bevat ruim drieduizend Franse uitdrukkingen en zegswijzen in zinsverband, gevolgd door hun Nederlandse vertaling. Dit idioom wordt gepresenteerd in zowat honderd vijftig thematische hoofdstukken, van «aandacht» tot «zwak/flauw». Het corpus bundelt courant idioom zoals «on se perd en conjectures quant aux causes de l'explosion», «j'ai nettoyé la maison de fond en comble», «elle est éblouissante, elle a un port de reine», «ça va chauffer/barder»,¹ waar leerlingen in de gangbare leerboeken vrijwel nooit geconfronteerd mee worden. De gemeenzame items worden door een asterisk voorafgegaan.²

Deze *Spreekwijzer* vormt een welkome aanvulling op de bestaande leermiddelen. Leerlingen, studenten en afgestudeerden die zich geregeld in het boek verdiepen, vinden er gebruikklare formules om hun Frans levensechter en expressiever te maken.

Lectuurnotities. P. 13: lees *Les partis se sont combattus à visage découvert*; p. 59, 63, 87, 202, 221 en 283: in de omrande gedeeltes aan het begin van de rubrieken zijn enkele overbodige afbreekstreepjes geslopen.

¹ Resp. «naar de oorzaken van de ontploffing kan men alleen maar gissen», p. 17, in de rubriek «aarzelen»; «ik heb het hele huis schoongemaakt», p. 91, in de rubriek «geheel»; «ze is oogverblindend mooi, wat een statige verschijning», p. 179, in de rubriek «mooi»; «het wordt menens/dat wordt hommeles», p. 212, in de rubriek «ruzie/vechten».

² Dit is het geval voor het laatste van de hierboven geciteerde voorbeelden.

CLÉANTE. *Tours et expressions de Belgique. Prononciation, grammaire, vocabulaire.* – Bruxelles & Louvain-la-Neuve, Duculot, 2000, 23 x 14,5, 181 p., ISBN 2-8011-1263-1, BF 620. ENTRE GUILLEMETS.

De uitgeverij Duculot brengt onder de titel *Tours et expressions de Belgique* een keuze uit de taalkronieken die Cléante in de jaren negentig in het dagblad *Le Soir* publiceerde. Insiders weten dat onder dit tijdloos aandoende pseudoniem een lector aan de Luikse universiteit schuilgaat, nl. Paul Chalon.³

Het boek belicht achtereenvolgens de uitspraak, diverse grammaticale aspecten en de woordenschat. De auteur toont overtuigend aan dat heel wat particularismen – die vroeger als verwerpelijk afgedaan werden – het bewijs leveren van de lexicale rijkdom van het Frans zoals het in België gesproken wordt en dat de échte flaters het resultaat zijn van interferentie met het Nederlands, het Duits of de streektalen uit Wallonië. Cléante laat de lezers delen in zijn verhelderende inzichten i.v.m. de etymologie van talrijke items. De nieuwe publicatie maakt gebruik van symbolen naast heel wat trefwoorden. Hiermee worden archaïsmen en te vermijden termen c.q. structuren aangeduid. De huiver van de auteur voor een normatief standpunt blijkt uit het gebruik van een specifiek symbool voor die items die volgens hem in een beperkt gebied toch toelaatbaar zijn.

Cléante breekt duidelijk een lans voor «le français parlé en Belgique» met zijn lexicale precisie,⁴ en illustreert zijn artikelen met gelijkaardige voorbeelden uit andere randgebieden van de *francophonie*, waar de taalevolutie minder snel verloopt dan in de verstedelijkste regio's van Frankrijk.⁵

Dictionnaire des homonymes. – Paris, Larousse (België: via Vivendi Universal, Wavre), 2001, 23,5 x 15,5, gekart., [VIII-] 312 p., ISBN 2-03-532024-0, € 20,58. EXPRESSION.

De reeks «Expression» van uitgeverij Larousse krijgt een nieuw kleedje. De gekartonneerde naslagwerken met soepele kft worden afgelost door een nieuw stel lexicons met een harde kft en in een groter formaat, die tegen dezelfde prijs verkocht worden. De vernieuwde reeks omvat verschillende eerder verschenen titels, aangevuld met een lexicon van voornamen en het hier besproken woordenboek van homoniemen.

Het corpus wordt in twee kolommen gepresenteerd: links de alfabetisch gerangschikte termen (eventueel aangevuld met identiek uitgesproken verbogen of vervoegde vormen),⁶ gevolgd door een korte voorbeeldzin;⁷ rechts de homoniemen, met een heel korte toelichting onder de vorm van een synoniem of een korte definitie.⁸ De respec-

³ Cf. *Le Carnet et les Instants. Lettres belges de langue française*, nr. 115 (15 nov. 2000–15 janvier 2001), p. 18.

⁴ Het Frans uit Frankrijk is op omschrijvingen aangewezen om *une carte-vue*, *une drève* en *une lichette* aan te duiden.

⁵ In het licht hiervan valt best te begrijpen dat de auteur voor het behoud van de fonologische oppositie tussen *brin* en *brun* pleit.

⁶ Telkens met opgave van de woordsoort en, indien van toepassing, met vermelding van het genus.

⁷ De weinig gebruikte woorden worden gevolgd door een synoniem i.p.v. een voorbeeldzin.

⁸ Alle informatie wordt minstens tweemaal verstrekt. Het trefwoord *piton* heeft als homoniem *python*; het woord *python* fungeert enkele pagina's verder als ingang met als homoniem *piton*. Op die manier levert de homonymie van *saint*, (*tu*) *ceins*, (*il*) *ceint*, *sain*, *sein*, *seing* en *cinq* (*minutes*) meer dan een half dozijn artikelen!

tabel omvang van het corpus wordt mede verklaard door de opname van termen die niet volledig gelijkkluidend zijn, bijv. *clai*e en *clé* (met open resp. gesloten *e*) of *codé* en *caudé* (met open resp. gesloten *o*; deze opposities worden meestal met fonetische transcripties aangegeven). Het boek wordt besloten door een alfabetisch woordregister.

Het nieuwe naslagwerk bevat een schat aan informatie voor taalkundig geïnteresseerden, zowel ervaren linguïsten als liefhebbers van taalspelletjes en... dictees op niveau.

Lectuurnoties. *Passim*: in het naslagwerk wordt het timbreverschil dat in *pâte* en *patte* hoorbaar is, niet systematisch gesignaleerd;⁹ p. 25: artikelen *bâton*, (*nous*) *bâtons* [vorm van *bâter*] en (*nous*) *battons* toevoegen; p. 151: art. *malle*: lees [mal].

Italiaans

V. LO CASCIO [red.]. *Van Dale Zanichelli Handwoordenboek Italiaans–Nederlands*. – Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie; Bologna, Zanichelli, 2001, 21 x 15, geb., XX-1005 p., ISBN 90-6648-306-7, € 43.

V. LO CASCIO [red.]. *Van Dale Zanichelli Handwoordenboek Nederlands–Italiaans*. – *Ibid.*, 2001, 21 x 15, geb., XX-1149 p., ISBN 90-6648-307-5, € 43 (set Italiaans–Nederlands, Nederlands–Italiaans, 2 vol., ISBN 90-6648-308-3, € 79,41).

De langverwachte woordenboeken Italiaans–Nederlands en Nederlands–Italiaans verschenen medio 2001, ongeveer vijfendertig jaar na de laatste uitgave van het eveneens tweedelige lexicon van B. Dentici.¹⁰ De nieuwe publicatie vult dan ook een opvallende leemte op de Nederlandstalige boekenmarkt.

Hoewel de nieuwe lexica in de reeks Van Dale Handwoordenboeken uitgebracht werden, komen zij qua inhoud en omvang in de buurt van de Grote Vertaalwoordenboeken. Het deel Italiaans–Nederlands bevat iets minder dan eenenvijftigduizend trefwoorden, terwijl het deel Nederlands–Italiaans ruim zesenzestigduizend ingangen heeft. In de nieuwe lexicons is de nodige plaats ingeruimd voor informele termen, idioom en talrijke courant gebruikte vaktermen. Bij iedere ingang wordt aangegeven op welke lettergreep de klemtoon valt en bij de Italiaanse trefwoorden worden de onregelmatige meervoudsvormen van substantieven en adjectieven vermeld. Daarenboven wordt bij de werkwoorden in het deel Italiaans–Nederlands gepreciseerd of de samengestelde tijden met *avere* of *essere* gevormd worden.

De artikelen zijn opgebouwd volgens het inmiddels ruim bekende lexicografisch concept waarop alle Van Dale woordenboeken steunen. De uit cijfers en/of symbolen bestaande opzoekcodes vergen enige gewenning, maar wanneer de gebruiker het systeem onder de knie heeft, loodsen de typografische bakens hem vlot door de diverse geleidingen van de woordenboekartikelen. Bij het consulteren van langere, veelal met voor-

⁹ Het wordt vaak vermeld, bijv. in de gevallen *âtre/acre*, *âge/age*, *hâter/athée*, *mâle/mal*, *mânes/manne*, *mâturer/mature*, *pât/pas* en *pâte/patte*; er wordt geen gewag van gemaakt in de artikelen *ânon/hanon*, *châsse/chasse*, *châssis/chassie*, (*il*) *débâte/(qu'il) débâte*, *empâttement/empattement*, *empâter/empatter*, *gâter/gatter* (term uit Zwitserland), *grâce/grasse*, *râpe/rap* en vice versa.

¹⁰ Beniamino DENTICI. *Italiaans woordenboek*. Eerste deel: *Italiaans–Nederlands*. Derde geheel herziene druk. Den Haag, Van Goor, 1964, XIV-884 p. Tweede deel: *Nederlands–Italiaans*. Tweede herziene en verbeterde druk, bewerkt door Giuliano Ottocian. *Ibid.*, z.j. [VIII-]1084 p.

beeldzinnen geïllustreerde artikelen, wordt duidelijk dat de inachtneming van de opzoekcodes een reële tijdswinst oplevert. De set woordenboeken is zowel voor Nederlandstaligen als voor Italiaanstaligen bestemd, wat blijkt uit de toevoeging van grammaticale compendia in beide volumes.¹¹

De nieuwe naslagwerken zijn de vrucht van een jarenlange samenwerking tussen talrijke Nederlandse en Italiaanse redacteurs en medewerkers, met de inbreng van studenten van de universiteiten van Amsterdam, Leiden, Milaan, Palermo en Roma III.¹² De woordenboeken verdienen een plaats in alle openbare bibliotheken en in de werkruimte van iedere italianist.

Vittorio AZZARÀ, Roberta SCARPOCCHI, Federica VINCENTI. *Viaggio in Italia. Testo di civiltà e cultura italiana per stranieri. Livello intermedio e avanzato.* – Ismaning, Hueber, ²1998 (3de druk, 2000), 29,5 x 21, 270 p., ISBN 3-19-005256-5, DM 35.

Het met tekeningen en kleurenfoto's geïllustreerde leermiddel laat scholieren en volwassen studenten kennismaken met de belangrijkste aspecten van Italië. De Italiaanse cultuur in de brede betekenis en het dagelijks leven komen uitvoerig aan de orde.

Alle regio's¹³ komen aan de beurt in afzonderlijke hoofdstukken, die alle een inleidende dialoog, een overzichtskaart, diverse oefeningen en allerlei aanvullende informatie, geregeld onder de vorm van persknipsels, bevatten. In dit geheel is plaats ingeruimd voor zulke gevarieerde onderwerpen als de geschiedenis, de kunst, de media, de film, fauna en flora, de politiek, de wijngebieden, de keuken, de grote schrijvers, het economisch leven, de kunstambachten, enz.

Het oefenmateriaal begint steevast met begripstests onder verschillende vormen en omvat voorts allerlei aanzetten tot conversatie en discussie. De goed uitgebalanceerde publicatie, die volledig in het Italiaans gesteld is, bevat enkele lectuurlijsten ten behoeve van leergierige *discenti* die de belangrijkste werken van de meest representatieve naoorlogse schrijvers door willen nemen.

Viaggio in Italia vormt een interessante aanvulling op heel wat leermiddelen die zich volledig of hoofdzakelijk tot taalverwerving beperken.

Luca TAMAGNINI. *Toscana di Lucca. Dalla Versilia alla Garfagnana alle Ville Lucchesi. Con un racconto di Folco Quilici.* – Roma, Olmo Edizioni, 1999, 28 x 23,5, geb., 192 p., ISBN 88-86967-02-0, L. 75.000.

Ten Noorden en ten Noordwesten van Lucca strekt zich een miskend deel van Toscane uit. Het bevindt zich tussen de de Serchio, die in de buurt van Pisa in de Middellandse

¹¹ «Grammatica della lingua neerlandese» in het vol. Nederlands-Italiaans (p. 1125-1149); «Grammaticaal compendium van het Italiaans» in het vol. Italiaans-Nederlands (p. 981-1005).

¹² Dit verklaart ongetwijfeld waarom de Belgische instellingen in vergelijking met de Nederlandse equivalenten wat ondervertegenwoordigd zijn: bijv. alle belangrijke Nederlandse politieke partijen (behalve D 66) en vakbonden komen in het vol. Nederlands-Italiaans voor, m.b.t. Vlaanderen zijn alleen de (naderhand herdoopte) CVP en SP resp. ABVV opgenomen.

¹³ Behalve de Italiaanse regio's worden San Marino en Vaticaanstad voorgesteld.

Zee uitmondt, en de kustlijn van Viareggio, met meer landinwaarts, als aanhangsel, de vallei van de Lima. De smalle kustvlakte gaat meteen over in het vrij woeste berglandschap van de Alpi Apuane, die, aan weerszijden van de kam, de naam Versilia resp. Garfagnana dragen.

Ruim honderd vijftientig foto's van L. Tamagnini, met toelichtingen, brengen dit wondermooie gebied in beeld. Het album¹⁴ vormt een gevarieerde galerij waarin kapellen en kerken uit de Middeleeuwen, de Renaissance of de barok afwisselen met hoekjes uit ooit welvarender kuuroorden, eeuwenoude bruggen, berglandschappen (soms bezaaid met verlaten stenen herdershutten), als arendsnesten oprijzende bergdorpen, ermitages, moerassen, vijvers en enkele kastelen, vestingen en diverse monumenten in een handvol steden, die weinig meer dan uitgegroeide dorpen voorstellen. De villa's die de aristocratie van Lucca onder het ancien régime in de omgeving van de provinciehoofdplaats liet optrekken, zijn ongetwijfeld de bekendste kiekjes in de prachtige «Bildband».

Het eigenlijke platenboek wordt ingeleid door F. Quilici, die de vastberadenheid van de inwoners van de streek met twee verhalen illustreert: enerzijds het epos van een XVI^{de}-eeuwse zonderling die het experiment waagde om met behulp van op zijn armen bevestigde vleugels te vliegen, en anderzijds de evocatie van de anonieme plattelandsbewoners die in de XIX^{de} eeuw hun geluk in Amerika gingen zoeken.

Spaans

Miguel MURCIA GRAU. *Diccionario de abreviaturas, siglas y acrónimos*. – Barcelona, Península, 1998, 19,5 x 13, 350 p., ISBN 84-8307-115-0, Ptas. 2700. DICCIONARIOS PENÍNSULA.

Andermaal een boek dat een leemte opvult, nu in het Spaanse boekenaanbod. Miguel Murcia Grau verklaart in het nieuwe naslagwerk ongeveer twaalfduizend afkortingen en letterwoorden. Door het feit dat heel wat items totaal verschillende zaken in totaal verschillende contexten aanduiden, levert dit corpus niet minder dan negentienduizend betekenissen op.

De gebruiker herkent meteen heel wat courante afkortingen, Spaanse, Engelse en voorts «internationale» items, die de «globalisering» in de verf zetten. Alle domeinen van het dagelijks leven en van de wetenschap komen aan de orde: de afkortingen slaan op zulke gevarieerde zaken als bedrijven, technische en medische termen, allerlei organisaties en verenigingen, militaire aangelegenheden, de media (met heel wat benamingen van omroepen), landen (zoals ze op autokentekens weergegeven worden), titels en aanspreekvormen, sporttermen, politieke partijen, nieuwsagentschappen, overeenkomsten en conventies.

De aanvankelijke bedoeling van afkortingen was om informatie korter en toegankelijker te maken. Door de proliferatie van afkortingen in allerlei vormen raakte de doorzichtigheid zoek en ontstond... de behoefte aan dit soort naslagwerken. Dat die behoefte niet denkbeeldig is, wordt overtuigend geïllustreerd door het artikel *CD*, waarin eenentwintig betekenissen opgegeven worden, waaronder *corps diplomatique* en *compact disc*, en

¹⁴ Het boek is rechtstreeks bij de uitgever (Olmo Edizioni, Via Ezio 30 B, I-00192 Roma; fax: (00)39-6-36001080; e-mail: olmo@uni.net) verkrijgbaar tegen de prijs van L. 75.000.

voorts negentien andere minder vanzelfsprekende explicaties, zoals *centro de diagnóstico*, *club deportivo*, *defensa civil* en *Enfermedad de Crohn (Crohn's Disease)*.

Het corpus effectief gebruikte afkortingen fluctueert voortdurend. Een aantal vermelde items raken gedateerd, ik denk aan *GBS* en *BL* (George Bernard Shaw resp. British Leyland), terwijl diverse recentere items ontbreken, bijv. *CIDE* (Centro de Información y Documentación Educativa), *CJE* (Consejo de la Juventud de España) en *PSA* (de groep Peugeot-Citroën S.A., die in Spanje en Portugal fabrieken bezit).

Alles samen genomen is het lexicon een exhaustief naslagwerk, waarin de wetenschappelijke en vooral de medische items talrijk vertegenwoordigd zijn. Het enige zwakke punt is de soms onnauwkeurige transcriptie van niet-Spaanse afkortingen en letterwoorden.¹⁵

Jean-Pierre CLÉMENT. *España, ahora*. – Paris, Presses Universitaires de France, 2000, 24 x 17,5, XVI-350 p., ISBN 2-13-048170-1, FF 149. COLLECTION MAJOR.

Onder deze bondige, zakelijke titel bezorgt J.-P. Clément een overzicht van het hedendaagse Spanje, waarin de aardrijkskundige aspecten, de geschiedenis van het land, de economie en de maatschappij achtereenvolgens aan de orde komen. Het boek is tegelijk een leermiddel voor taalstudie, waarmee de student of de autodidact heel wat woordenschat kan opdoen.

De negentien hoofdstukken zijn alle op dezelfde manier opgebouwd. Na een korte samenvatting in het Frans en een lijst van Spaanse woorden die ter memorisatie aange-reikt worden, volgt een vrij gedetailleerde uiteenzetting in het Spaans. In de ruim beme-ten marges verstrekt de auteur uitleg i.v.m. terminologie die problemen kan opleveren, bijv. *faux amis* of formuleringen die grammaticale of andere verrassingen voor het fran-cofone publiek inhouden.¹⁶

De kennis van land en volk die in het boek samengebracht is, wordt geregeld geïllus-treerd met kaartmateriaal en aangevuld met interessante weetjes en statistische gege-vens. De lezer maakt tussendoor kennis met de grote bedrijven en de belangrijkste media en krijgt ruim de gelegenheid om diverse letterwoorden in zijn actieve woorden-schat op te nemen.

España, ahora wordt besloten door een bondig chronologisch overzicht van de Spaanse geschiedenis, een selectieve bibliografie en drie registers,¹⁷ die verwijzen naar de bladzij-de(n) waar de opgesomde thema's behandeld worden.

¹⁵ Bijv. p. 11 (*AA*), lees *Alcoholics anonymous*; p. 26 (*agit ante sum*), lees *agita ante sumendum*; p. 271 (*PUF*), lees *Presses Universitaires de France*. – Voorts is er een gebrek aan systematiek in de vermelding van de afkortingen waarmee leden van kloosterordes aangeduid worden. De samensteller vermeldt *OSB* en *SJ* (*benedictijn resp. jezuïet*) maar ruimt geen plaats in voor *OFM* en *OP* (*franciscaan resp. dominicaan*).

¹⁶ Bijv. het onderscheid dat dient gemaakt tussen *la salud* en *la sanidad* (*ministerio de la sanidad*).

¹⁷ De registers inventariseren resp. Spaanse terminologie (p. 313-328), grammaticale onderwerpen (p. 329-330) en namen (incl. namen van instellingen, die duidelijk herkenbaar in vetjes gedrukt zijn).

Andreas DROUVE. *Noord-Spanje en Atlantische Oceaan*. Uit het Duits vertaald door Ria De Rycke. – Tielt, Lannoo, 2000, 21 x 15, 224 p., ISBN 90-209-3896-7, BF 998. LANNOO'S REISGIDS.

De bekende reeks blauwe «Lannoo's Reisgidsen» werd uitgebreid met een gids en reisplanner die een groot deel van Noord-West Spanje bestrijkt, grosso modo het gebied dat zich tussen Irún, Tudela, Valladolid, Vigo, La Coruña en de Noordelijke kustlijn bevindt. De nieuwe gids voor het zgn. «España verde», dat belangrijke stukken van de eeuwenoude Sint-Jacobsroute bevat, is, zoals de overige titels uit de serie, overvloedig met kleurenfoto's geïllustreerd. Het boek bestaat uit een inleidend streektableau, waarin de geschiedenis van het gebied uitvoerig aan de orde komt, acht routebeschrijvingen¹⁸ en een uitgebreide reeks praktische tips incl. een minitaalgids. Twee registers (plaats- en persoonsnamen) maken de gebruiker wegwijs in het boek.

De auteur typeert het gebied dat hij beschrijft als het «stuk Spanje waar cultuur en natuur elkaar perfect aanvullen» (p. 6). De (middel)grote steden van dit areaal bezitten pittoreske kernen, die door een gordel van hoogbouw omgeven zijn. Dit is het geval voor León, Logroño, Pamplona, Santander en Valladolid; wie de nieuwe gids doorgenomen heeft, weet meteen dat de modale toerist ze ten onrechte links laat liggen. Dank zij een ingehouden bouwwoede blijft Burgos uitnodigend voor de reiziger die de stad nadert. Enkele kleinere steden in het gebied, zoals Astorga, Estella, Olite en Santillana del Mar, doemen letterlijk uit hun omgeving op, wat hun een apart cachet en een speciale charme geeft; hetzelfde geldt voor talloze schilderachtige dorpen en sites, zoals Roncesvalles, met een uiteraard beperkter patrimonium.

De overige bezienswaardigheden omvatten uitgestrekte gebieden natuurschoon, waaronder de Picos de Europa en de Galicische «fjorden», en verschillende monasteria. De abdij Santo Domingo de Silos, die vrij recent de wereld veroverde met verschillende opnamen van gregoriaanse gezangen, komt vrij uitvoerig aan de orde in de nieuwe publicatie.

De vertaalster verdient een pluim voor het frisse Nederlands waarin ze de originele Duitse tekst omzette.¹⁹ De gids voor Noord-Spanje, die alle belangrijke onderdelen van een heel gevarieerd patrimonium beschrijft en de regionale gastronomie tot haar recht laat komen, is een betrouwbare reisbegeleider.

¹⁸ De reiziger kan die routes integraal volgen, tenzij hij verkiest ze te combineren of aan te vullen met tips uit het boek of volgens eigen inspiratie. De gids blijkt op dit punt tevens een soepele routeplanner te zijn! Elke routebeschrijving, met overzichtskaart en/of stadsplattegrond, wordt gevolgd door een selectie hotels en restaurants, de vermelding van overige bezienswaardigheden en een reeks tips en nuttige adressen (openbaar vervoer, shopping, VVV's, enz).

¹⁹ De enkele rectificerende lectuurnotities die hierna volgen, hebben bijna alle betrekking op eigennamen. P. 47: lees *Roeland*; p. 57, lees *S. Francisco de Asís*; p. 67, lees *Olite*; p. 89: lees *Hans van Keulen*; p. 90: lees *Bruno van Keulen*; p. 91: lees *Frans van Keulen*; p. 117: lees *cloaca's*; p. 149, verklaring illustratie: lees *Camilo José Cela* i.p.v. [...] *Celas*; p. 182: lees *markies* i.p.v. *markgraaf*; p. 208, i.v.m. Las Huelgas Reales: lees *het oude cisterciënzerinnenklooster* i.p.v. [...] *benedictinessenklooster*.